

ארמניה, על "חוד החנית" – חיים אחרים/ יותם יעקבסון

בין אימפריות המזרח לבין אימפריות המערב נמצאת צומת הדרכים הגדולה של הקווקז. בדרום הקווקז שוכנת ארמניה, ארץ שנופיה הרים לצד רמות גבוהות ומישורים עשבוניים. הר אררט, עליו לפי המסורת עגנה תיבת נוח, נמצא כיום מעברו הטורקי של הגבול. עטור בשלג העולמים שלו הוא צופה על חלקים גדולים מהמדינה בעוד כל כולה נושאת את עיניה וגם את נפשה אליו.

כדרכם של היושבים בצומת דרכים, גם ארמניה ניזונה מהעושר התרבותי, הדתי, האומנותי והגנטי שעבר דרכה, אולם בה באותה שעה נפגעה מצבאות האימפריות של המערב והמזרח שכבשו אותה פעם אחר פעם כדי להרחיב שליטתם או חצו אותה בדרכם להשתלט על שטחים חדשים. עושר והרס, כך נדמה, לעד הגיעו לארמניה בכפיפה אחת. ארמניה משופעת באתרי קרבות, ובאגדות שטופות דם והינצליות ניסיות. כך למשל מתואר הכובש האכזר טימור לנג הנסוג באימה לאחר שמצבות בית הקברות העצום בנוראדוז (Noraduz) הולבשו גלימות ונדמו בעיניו לצבא רב שממתין לו. אי שם במישורים שלמרגלות האררט בשנת 53 לפנה"ס נחשפו בני המערב לראשונה למשי. דגלי המשי המבהיקים בשמש הונפו על ידי הפרתים בעקבות ניצחונם על הרומאים בפיקודו של מרקוס לוסיוס קראסוס. מאז עשו הרומאים ניסיונות רבים כדי לזכות באריג היקר שסימא את עיניהם. מסופר שאת הפיסות הראשונות השיגו בתמורה לביצי יען, אותן התאוו הפרתים לראות. אתר הממחיש יפה את דרכי הסחר הקדומות שחצו את המדינה הוא מעבר ההרים סאליס, שבסמוך אליו ניצב חאן דרכים שלם ומיוחד מהמאה ה-14. גם היום שועטות משאיות איראניות בכביש המפותל בדרכן לגאורגיה או חזרה לאיראן.

בפני עמים חלשים, היושבים בצמתים מרכזיים המהווים שדה מחלוקת בין עמים גדולים יותר, ניצבות כמה אפשרויות התנהגות. האחת – לדבוק בעקביות באחד הצדדים ולשלם את המחיר כל אימת שיחלש. למעשה בדרך זו דבקה גאורגיה, שכנתה של ארמניה מצפון, שתמיד נשאה עיניה לעבר המערב ולא אחת נענשה בשל כך על ידי ממלכות המזרח. האפשרות השנייה – לנטות כעלי סוף באשר מנשבת רוח חזקה, פעם לכאן ופעם לשם. העם הנוהג כך מסתכן בכך שייתפש על ידי שני הצדדים כהפכפך וחסר אמינות. האפשרות השלישית, בה שב ובחר העם הארמני, הייתה הפגנת בדלנות בכל מחיר. כאלו אמרו 'אנו איננו שייכים לא לצד זה ולא לצד השני'. ברמה הפואטית הומוריסטית ניתן לומר שמסיבה זו יש בטביליסי סניפי מק-דונלד וביריוואן, בירת ארמניה, הם נעדרים.

בדלנותם של הארמנים, המכנים עצמם הייקים ובנגזר מכך את ארצם הייקסטאן, משתמעת כבר ממיטוס היווצרותם. יוצר העם הארמני היה הייק, אחד מבנאי מגדל בבל. לאחר התמוטטות המגדל אנשים פוזרו מעורבבים בלשוונותיהם תחת שלטונו של המלך בל. הייק פרש מממלכתו ויצא לחיות מעבר לה, אך נקרא לשוב. הוא סרב ולכן פרצה מלחמה. צבאו של הייק היה מורכב משלוש מאות בניו. בקרב נהרג בל בחץ. אז שבו לאדמתם החדשה וחיו בשקט. לפי המסורת, הקרב אירע בשנת 2423 לפנה"ס. לפי הסיפור בניו של הייק התפשטו בארמניה ולכן היא מורכבת מפרובינציות כה רבות.

ארמניה היא המדינה הראשונה בעולם שקיבלה עליה את הנצרות, עשרים ושלוש שנים לפני התנצרות ביזאנטיון. סיפור התנצרות קשור באופן מובהק להחלטתה להיבדל מסביבתה. לא רחוק מיריוואן נמצאת קתדרלת אג'מיאדזין (Adjmiadzin), בארמנית "ירידתו של המולך הקדוש", שנוסדה בראשית המאה הרביעית לסה"נ. מקום זה, שהיה בשעתו ווגרשפט, הבירה הקדומה, הוא המקום הטוב ביותר להתוודע בו אל סיפור קבלתה של ארמניה את הנצרות.

לפי המסורת הארמנית, בעקבות רגימתה למוות של הנזירה הנוצרייה הריפסימה (Hripsime) שסירבה להינשא לו, ולהק הנזירות שאיתה, השתגע המלך הארמני טרדט השלישי (Tardates) וחשב עצמו לחזיר. במקום בו לפי המסורת נרגמו הנזירות ניצבת כנסייה יפייפיה בת המאה השישית לספירה. הכנסייה הקרויה על שם הנזירה הריפסימה נמצאת לא רחוק משדה התעופה. כמו כנסיות ארמניות רבות אחרות גם לכנסייה זו מאפיינים ביצוריים שונים. את כובד המבנה ממועט החלונות השכילו הארמנים לבטל על ידי יצירת נישות עמוקות השוברות את אחידות הקירות ויוצרות משחק מעניין של אור וצל ועל ידי התאמה פרופורציונאלית בין גג גמלוני לכיפה מחודדת. האדם היחיד שיכול היה לרפאו היה גאורגי, אסיר נוצרי שהוחזק מזה כתרסר שנים בבאר עמוקה. גם מקום כלאו של גאורגי מונצח עד היום ונפקד על ידי רבים. הבור העמוק נמצא לפי האמונה במנזר חור ויראפ (Khor Virap) השוכן למרגלות האררט בסמוך לגבול הטורקי. אל הבור, הנמצא תחת לרצפת כנסייה ניתן לרדת בסולם גבוה. מקובל להגיע למקום כדי לנדוד נדרים וכדי להתירם לאחר הגשמתן של משאלות. בזמן ההתרה מקובל לשחרר יונה מכלאה. המלך טרדט השלישי היה כה אסיר תודה על שנרפא שמילא את דרישת גאורגי; בשנת 301 לספירה הוא התנצר ובעקבותיו הלכה המדינה כולה.

בעקבות חזון של סנט גאורגי, בו ראה את ישו יורד משמיים מוקף מלאכים ומכה בפטיש זהב שלוש פעמים במקום בו ניצב לפניו מקדש פאני גדול בסמוך לארמון, הורה למלך להקים כנסייה במקום. כמי שגאל את המדינה מאפלתה מאז נקרא גאורגי "המאיר" והיה לאבי הכנסייה הארמנית. מסופר כי בעקבות האירועים הללו החלו להופיע עמודי אור במקומות בהם נדרש היה להקים כנסיות. המחקר מלמד כי בדרך כלל הם הופיעו במקומות בהם ניצבו אתרים פגאניים, אולם עובדה זו אינה מוצאת אף ביטוי במסורת.

אג'מיאדזין היא הוותיקן של ארמניה. בה יושב הקתוליקוס – ראש הכנסייה, יש בה בית ספר לכמרים, מרכז לשירה ליתורגית, סמינר שפות, מעון לאנשי דת רבים ואלמנטים מקודשים רבים. זהו מקום טוב מאד לנסות ולקשור שיחה עם אנשי דת. במוזיאון שבה מאופסן ראש החנית שבה, לפי המסורת, נדקר ישו כשהיה על הצלב והובא לארמניה על ידי שניים מהשליחים, תדאוס וברטולומיו. החנית היא הממצא המקודש ביותר במדינה, שקושר את נצרותה כבר למאה הראשונה לספירה. בעבר הוצפן הממצא במנזר גרהארד, (בארמנית 'חנית'), השוכן במוצא קניון מצוקי יפיפה דרום מזרחית ליריוואן. בסתיו נצבעת עלוות היער בגווני רבים. על קיר המנזר הפונה לחצר מופיע תבליט אבן תמים למראה; אריה צד פר בעוד הפר נועץ את קרניו בבטנו. סמל זה, שעשה דרכו מסין מערבה מגלם למעשה את מוטיב היין והיאנג הסיני, המשקף את אחדותם של הניגודים ואת העובדה שכל דבר בעולם מכיל בתוכו גם קמטץ מהניגוד המוחלט לו. באופן זה יש באריה משהו ניצוד ובפר גם מידה מסוימת של צייד.

יחודו של מנזר גרהארד הוא שחלקים ממנו נחצבו בדופן ההר. כמה מערות חצובות משמשות כקאפלות תפילה, ואחרות לקבורת בני משפחות האצולה שמימנו את הקמת המנזר. אחד

הסמלים הבולטים הוא סמלה של משפחת פרושיאן. מופיע בו פר המסמל חוכמה, שני אריות קשורים יחדיו המסמלים כוח, עיט – סמל שלטון ועגל – סמל לנשלטים. משמעות הסמל: "עליך להיות חכם וחזק כדי לשלוט באנשים". מידי פעם נערכות במקום מיסות. האקוסטיקה מופלאה ונדמה כי שירת המקהלות נמוגת עם שירתן של הסירנות שכמה מהן מגולפות על קירות המערה. בשל המסורת כי תפילות ובקשות הנישאות כאן בלוויית תליית בד על עץ מתממשות, מכוסים עצים רבים סביב המנזר ברצועות בד קשורות. שריד אלילי נוסף הוא הקרבת קורבנות, הנהוגה גם כיום. הכנסייה לא הצליחה להוקיע נוהג זה ולכן התפשרה בהרשאה להקריב קורבנות בסמוך למנזר, אך מחוץ לחומותיו. במרכז החצר ניצב סלע גדול. מסופר שנעקר מההר, התגלגל במדרון לעבר הכנסייה ובאורח פלא סטה ממסלולו. אל אבן זו קושרים את הקורבנות. כאן מברכים אותם אנשי הכנסייה ומכאן הם נלקחים אל המזבח.

במקור נבנתה כנסיית אג'מיאדזין כבזיליקה ולימים נוספו לה תוספות שונות והרחבות. סביב בסיס הכיפה תריסר עמודים המסמלים את שניים עשר השליחים. ציורי הקירות והתקרה נוספו במאה ה-18, בתקופה בה נעשו הייתה ארמניה חלק מאיראן, ואכן בולטת בציורים השפעה פרסית גדולה – עצי חיים דמויי ברוש, סמל ללהבת החיים הנצחית וכדי שפע שבמסורת הפרסית מסמלים את כלי הקיבול לנקטר ואלו בנצרות הם מכילים את דמו של ישו שנשפך כדבריו למען הרבים, כיפר בכך על החטא הקדמון ומסמל לכן חיים ולא מוות. לרוב הכנסיות הארמניות נעדרות עיטורים. ישנה השערה שכנסייה זו עוטרה כדי שתמצא חן בעיני האיראנים, על מנת שלא יחריבו אותה. חיזוק להשערה ניתן למצוא על אחד הכרכובים בחלקה הצפוני של הכנסייה, שם מגולפות פניו של שאה עבאס הספאווי שכבש את המרחב כולו במאה ה-17 ופגע קשה בנוצרים ומקומותיהם. הארמנים מספרים כי הדיוקן סותת בין לילה וכי בזכותו לא החרב הכובש האכזר את היכלם.

דוגמא יפה למיזוג בין מזרח למערב היא גלימת קתוליקוס המוצגת, כמו חוד החנית, במוזיאון שבמקום. הגלימה, העשויה משי, נרקמה בסין ומתארת בין השאר את תיבת נוח נחה על הר אררט. חלק מהדמויות הרקומות, הנראות סוגדות מאופיינות בתווי פנים סיניים לחלוטין. סביב הכנסייה מוצבים חצ'קרים רבים, אבני צלב, מהמאפיינים המוכרים ביותר של האומנות הארמנית. הצלבים, הנראים בחלקם כעשויים תחרה מאבן, ניצבים פעמים רבות על גבי עיגול מסוגן המסמל את העולם וכן את הזמן. דמיון מעניין קיים בין החצ'קרים לבין צלבי האבן באירלנד. משמעותו של דמיון רב זה טרם פוענחה באופן מוחלט, הגם שיש המצביעים על הקשר הגלאטי.

כחלק מניסיונם של הארמנים להיבדל מהיתר הם פתחו כתב ייחודי להם. הכתב הומצא על ידי מסרופ משטוטס (Mesrop Mashtots) בשנת 405 לסה"נ. הארמנים מספרים כי במסע הלווייתו סבלו המלווים מצימאון קשה, אולם משנקבר – נבע למרגלותיו מעין של חלב מרווה. בעקבות התנצרותו של חלק גדול מהעולם הקדום בחרו התנצרותו של מחצית מהעולם הסובב את הארמנים היווה עבורם בעיה. ניתן לשער שמסיבות אלו נקטו הארמנים בצעד קיצוני נוסף כדי לשמר את היבדלותם. בשנת 451 לסה"נ נערכה בכלקדון שבמערב טורקיה ועידה עולמית. ייעודה היה לדון בסוגיות תיאולוגיות שונות. על הפרק ניטש ויכוח סוער באשר לדמותו של ישו. היו

שטענו כי דמותו היא תרכובת ייחודית וחד פעמית שבה אלוהי ואנושי נמזגו יחדיו, מבלי הפרד. כנגדם טענו כי הגם שנמצאים יחדיו, באותו כלי קיבול ונושקים זה לזה, הרי שבכל זאת אין האלוהי והאנושי מתערבבים זה בזה וכל אחד מהם נבדל מהותית בתכונותיו. בסופו של דבר התקבלה דעת האחרונים כדעת הרוב. המחזיקים בדעה זו קרויים דיאפוזיטים ('שני טבעים' ביוונית). המחזיקים בדעה כי לישו טבע אחד, משולב, שנקראו מאז מונופיזיטים (ביוונית 'טבע אחד'), פרשו מחיק הכנסייה והקימו כנסיות נבדלות: הכנסייה הסורית יעקביטית, הכנסייה האתיופית והכנסייה הקופטית. הארמנים, שבזמן הועידה היו עסוקים בהגנה על ארצם מפני פלישות פרסיות, לא השתתפו בוועידה, אך משפורסמו תוצאותיה בחרו במהירות בדעה האיזוטריטית, המונופיזיטית, ששוב הנציחה את מעמדם כנבדלים מביזאנטיון.

ניתן למצוא הקבלות רבות בין העם הארמני לעם היהודי. שני העמים נקטו בשיטה בדלנית מובהקת, כזו שלעד הציבה אותם בנפרד מול כל יתר העמים הסובבים ומול הממלכות הגדולות החובקות אותם ובולעות אותם. הארמנים, כמו היהודים ניסו כל אימת שיכלו לזכות בעצמאות מדינית. לא אחת שלמו על כך, כמונו, מחיר כבד.

גם הארמנים כמו היהודים יכולים בקלות רבה לזכות בכינוי עם הספר. ספרי דת, מדע וסיפורת תפשו מקום חשוב ביותר בהיסטוריה הארמנית. בשנת 1957 הוקמה ביריוואן ספרייה אליה מלוקטים כתבי יד עתיקים. אין ארמני שאינו רואה במפעל, הנקרא מתנאדראן, מעין היכל ספר ארמני, מפעל בעל חשיבות לאומית רבה ביותר. רבים מהספרים מעוטרים בצבעים חיים ובשלל סגנונות. המתעניינים באומנות וביסופורת ימצאו עניין רב בתערוכה הפתוחה בפני הקהל הרחב. מבנה הספרייה הוא מבנה מונומנטלי מרשים, החולש על חלקים מהעיר יריוואן. בחזיתו ניצב פסלו של מסרופ משטוטס, ממציא הכתב ומשני עבריו פסליהם של אנשי רוח ומדע ארמנים. די באופן בו מתבוננים הארמנים בדמויות הללו כדי להבין מה רבה גאוותם הלאומית. לעיתים תחושת השלנו מעט מוגזמת, אני תוהה ביני לביני תוך שחברי המקומי מלווה אותי ומרבה להשתמש בהסבריו "אנחנו הארמנים", "עבודותיהם של אומנינו" ועוד. האם גם אני יכול להיות מזהה באופן כזה עם כל הקיים והמתרחש בארצי אני תוהה.

נראה כי אותו הצורך להיות עצמאים ומבוססים הביא לכך שהארמנים, בדומה ליהודים, ייקנו לעצמם יכולות מיוחדות בענפים רבים. תחת השלטון העות'מאני היו תקופות בהן כונו הארמנים נקראו 'מילטי סד קא' (Mileti sad ka), 'העם המכובד ביותר', בשל מיומנותיהם המיוחדות. הארמנים נודעו כסוחרים מעולים, כחשבים ומנהלי חשבונות, מלווים בריבית ובעלי מלאכה מצויינים. לא בכדי נפוצו ברחבי האימפריה העות'מאנית כולה ועסקו בין השאר ביצור אריחי הקרמיקה המזוגגים למסגדים. הצלחתם הרבה, במקביל לרצונם להיות עצמאיים או לפחות להימצא תחת שלטון רוסי נוצרי ולא עות'מאני מוסלמי היא שעוררה עליהם את השד, כבר בשלהי המאה ה-19, בימי שלטונו של הסולטאן עבד אל חמיד השני. הדברים התחדדו והחמירו פי כמה במהלך מלחמת העולם השנייה. אין זה המקום לדון בסוגיה הסבוכה והכואבת הנוגעת לטבח העם הארמני, אך חשוב לציין כי הנושא עדיין בוער הן בארמניה והן בטורקיה. למרות שחלפו כבר קרוב למאה שנה מאז אירועי המלחמה, ניכר שהחימה עדיין מציפה את הארמנים, גם את בני הדור הצעיר כל אימת שהנושא מועלה. מעבר לגבול, בפי הטורקים, טענות אחרות לחלוטין הגורסות בדבר בגידתם של הארמנים בפטרונייהם המיטיבים, ביציאתם אלי קרב נגד כפריים חפים מפשע,

בסיוע לריגול לרוסים ועוד. ייתכן והסיבה להיותו של הנושא בוער היא העובדה כי ארמניה וטורקיה לא הגיעו במרוצת השנים הללו לשום הסכמה וכל צד רק הולך ומתבצר בעמדותיו. מצפון לבירה ניצבים האנדרטה ומוזיאון טבח העם. האתר מזעזע בשלווה שבו ובניקיון הקווים שלו. נראה כי מה שעמד לנגד עיניהם של מתכנני המוזיאון הוא להגיע אל לבות המבקרים דווקא דרך צמצום במספר הממצאים והעדויות. המוזיאון אינו גדול, התמונות, הכיתובים והממצאים בו מעטים יחסית, אך מותירים רושם עז ביותר. הכניסה והיציאה מהמוזיאון הבנוי כמעגל, היא מאותו מקום – רמיזה לכך שלאחר האירועים חוזרים אל אותו מקום, רק עם תובנה אחרת. מידי עשרים וחמישי לאפריל מונצח טבח העם בעצרות ממלכתיות רבות. באותו יום פוקדים אלפים את המקום והפרחים המונחים סביב אש התמיד שבאנדרטה נערמים לתלים גבוהים מרקיבים.

תוך שאני פוסע ממוזיאון טבח העם בחזרה לעבר מרכז העיר אני נזכר בעוד אחת מהאגדות שזכיתי לשמוע במהלך ביקורי. ראש אחד המנזרים אליו הגיעו לוחמיו של טימור לנג, ניסה, מתוך העדר רצון לראות את אנשיו נטבחים ואת כנסייתו נחרבת, להטביע עצמו בנהר קאשק. כל כמה שניסה, לא הצליח להטביע עצמו. המים שבו ודחו אותו כלפי מעלה ולבסוף הוא צף מול עיניו של טימור לנג עצמו. בראותו את הפלא, החליט טימור לנג להעניק לאב המנזר זכות להביע משאלה אחת אחרונה קודם מותו. אב המנזר ביקש מטימור לנג שלא לפגוע בכמות אנשי הכפר אותו תוכל הכנסייה להכיל. טימור לנג נאלץ לקיים את בקשת איש הדת והאיכרים התאספו וגדשו את הכנסייה. במהרה הסתבר כי היא קטנה מכדי להכיל את כולם ואימה השתררה על הניצבים מחוץ לכנסייה ועל באיה שהביטו בקרוביהם הנותרים מחוץ למפתנה. אז הפכו האיכרים שבתוך הכנסייה ליונים ופרחו דרך החלונות הגבוהים. המון איכרים נוסף נכנס תחתיהם, כך ניצלו יושבי הכפר כולם. 'נראה כי חרף אמונתם העזה אין הארמנים זקוקים לנסים', הרהרתי לעצמי. 'הם תמיד דואגים לעצמם', התגלגלו מחשבותיי עת שגוללתי בראשי את הסברה כי בני הכפר נצלו בזכות מנהרת סתרים שאיפשרה להם להימלט אל מקום מסתור בערוץ. תוך זמן קצר נמצאתי צועד בשדרותיו המוריקות של מרכז העיר. בתי קפה והמדרכות גדשו את המדרכות ומוזיקה עולצת נשפכה עלי מכמה כיוונים. 'הנה יש תחיה לארמניה', ידעתי בתוכי.

* כל הזכויות שמורות ליותם יעקבסון